O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI XABARLARI, 2026, [14]
ISSN 2181-7324(Print)

FILOLOGIYA
http://journals.nuu.uz
Social sciences
ISSN 3093-8996(Onlayn)

UDK:81’23

Mamura B. YO‘LDOSHEVA,
Dotsent, Toshkent davlat transport universiteti Toshkent, O‘zbekiston
E-mail: mbaxtiyarovna@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1453-9034

TDAU dosenti, PhD G.Tilovova taqrizi ostida

PSIXOLINGVISTIKA — PSIXOLOGIYA VA TILSHUNOSLIK INTEGRATSIYASI NATIJASIDA SHAKLLANGAN MUSTAQIL FAN SIFATIDA

Annotatsiya

Maqolada psixolingvistikaning psixologiya va tilshunoslik integratsiyasi natijasida shakllangan mustaqil fan sifatidagi o‘rni nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Til birliklari inson xotirasi, idroki, tasavvuri va assotsiatsiyalari bilan bog‘liq holda ko‘rib chiqiladi, psixolingvistikaning obyekti, predmeti va asosiy muammolari aniqlashtiriladi. F.G. Finkning tillarni temperament turlariga ko‘ra tasniflash g‘oyasi tanqidiy baholanib, nutq asosida temperamentni o‘rganuvchi «lingvotemperament» yo‘nalishi va unga oid atamalar (lingvoxolerik, lingvosangvinik, lingvomelanxolik, lingvoflegmatik) taklif etiladi. Psixolingvistik tadqiqot usullari – eksperiment, kuzatuv, o‘z-o‘zini kuzatish, assotsiativ va qiyosiy tahlil – tizimlashtiriladi. Maqola psixolingvistik birliklar nazariyasini shakllantirishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: Psixolingvistika, lingvopsixologiya, ilmiy paradigma, nutq xulq-atvori, assotsiativ eksperiment, temperament, lingvotemperament, integratsiya.

PSYCHOLINGUISTICS AS AN INDEPENDENT DISCIPLINE FORMED THROUGH THE INTEGRATION OF PSYCHOLOGY AND LINGUISTICS

Annotation

The article offers a theoretical analysis of psycholinguistics as an independent discipline formed through the integration of psychology and linguistics. Linguistic units are considered in connection with human memory, perception, imagery and association, and the object, subject and main problems of psycholinguistics are clarified. F.G. Fink’s idea of classifying languages by temperament types is critically assessed, and a “linguotemperament” line of research studying temperament through speech is proposed together with related terms (linguocholeric, linguosanguine, linguomelancholic, linguophlegmatic). The methods of psycholinguistic research – experiment, observation, self-observation, associative and comparative analysis – are systematised.

Key words: Psycholinguistics, linguopsychology, scientific paradigm, speech behaviour, association experiment, temperament, linguotemperament, integration.

ПСИХОЛИНГВИСТИКА КАК САМОСТОЯТЕЛЬНАЯ НАУКА, СФОРМИРОВАВШАЯСЯ В РЕЗУЛЬТАТЕ ИНТЕГРАЦИИ ПСИХОЛОГИИ И ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Аннотация

В статье теоретически рассматривается место психолингвистики как самостоятельной науки, сформировавшейся в результате интеграции психологии и языкознания. Языковые единицы анализируются во взаимосвязи с памятью, восприятием, представлением и ассоциациями человека; уточняются объект, предмет и основные проблемы психолингвистики. Идея Ф.Г. Финка о классификации языков по типам темперамента оценивается критически; предлагается направление «лингвотемперамент», изучающее темперамент по речи, и соответствующие термины (лингвохолерик, лингвосангвиник, лингвомеланхолик, лингвофлегматик). Систематизируются методы психолингвистического исследования: эксперимент, наблюдение, самонаблюдение, ассоциативный и сопоставительный анализ.

Ключевые слова: Психолингвистика, лингвопсихология, научная парадигма, речевое поведение, ассоциативный эксперимент, темперамент, лингвотемперамент, интеграция.

Kirish. Psixologiya ruhiy hodisalar haqidagi fan bo‘lib, inson his-tuyg‘ulari, istak va qiziqishlari, ehtiyoj va qobiliyatlarini o‘rganadi. Psixologik muammolar inson manfaatlari bilan bog‘liq bo‘lgani va ularning mohiyati inson tili orqali ifodalangani uchun lingvistik hodisalar tahlili ham psixologik tadqiqotlar doirasiga kiradi. Ikkala fan uchun ham tadqiqot manbai inson ruhiyati va tafakkurini aks ettiruvchi tildir. Odamlar og‘zaki va noverbal muloqotda bir-birlari bilan psixologik munosabatga kirishadi, gapiruvchi va tinglovchi o‘rtasidagi nutqiy harakatlarda ruhiy jarayonlarning mohiyati ochiladi.

Psixologiya va tilshunoslik mavjudot va uning nomi inson ongida qanday o‘zaro bog‘langanini tushuntirishga harakat qiladi. Inson ongida mavjud nomlar va qoidalar boshqa obyekt va hodisalarga ham o‘xshashlik asosida ko‘chiriladi («qayta nomlash»), natijada so‘z semantikasi kengayadi, tilda metafora, sinekdoxa va boshqa ma’no ko‘chishlari paydo bo‘ladi. Xotira, tushunish va assotsiatsiya kabi psixologik elementlar bunday lingvistik hodisalarning asosini tashkil etadi. Kishi obyektiv dunyoni his qilmasa, narsa va voqealar tasvirini xotirasida shakllantirmasa, ularni ongida idrok etmasa, u o‘ylamaydi; nutq ong tomonidan boshqarilmasa, og‘zaki nutq obyektiv dunyo mazmunini aks ettira olmaydi.

Shu sababli lingvistik birliklarni avval psixologik, so‘ngra lingvistik tahlil asosida o‘rganish muammolarni to‘g‘ri hal etishga olib keladi. Aynan shu ehtiyoj lingvopsixologiya yoki psixolingvistika fanining paydo bo‘lishini asoslaydi. Maqolaning maqsadi - psixolingvistikaning mustaqil, integratsiyalashgan fan

sifatidagi maqomini, uning obyekti, predmeti va tadqiqot usullarini nazariy jihatdan aniqlashtirish. Vazifalar: psixolingvistika masalalariga yondashuvlarni sharhlash; fanning obyekti va predmetini belgilash; F.G. Finkning tillarni temperament bo‘yicha tasniflash g‘oyasini baholash va yangi yo‘nalish atamalarini taklif etish; tadqiqot usullarini tizimlashtirish.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Psixolingvistika 19-asr o‘rtalarida shakllana boshlagan bo‘lsa-da, uning muammolari bilan turli davrlarda psixologlar, tilshunoslar, mantiqchilar va ba’zan semiotiklar shug‘ullangan. Har bir soha vakili masalani o‘z nuqtai nazaridan tahlil qiladi: psixologlar [6] ruhiy, tilshunoslar lingvistik, mantiqchilar [5] mantiqiy jihatdan, semiotika esa belgilar va ularning xususiyatlari jihatidan yondashadi. Shu sababli A.A. Akishina psixolingvistika hali o‘ziga xos tadqiqot obyekti va aniq muammolar mazmuniga ega emas, deb ta’kidlaydi [1]; bu g‘oya psixolingvistikaga bag‘ishlangan boshqa ishlarda ham uchraydi [4].

Til psixologiyasi va xalq psixologiyasi tushunchalari G. Steyntal, M. Lazarus, V. Vundt, E. Kassirer, F.G. Fink nomlari bilan bog‘lanadi [1]. Har qanday tilda shu xalqning ruhiyati aks etadi, shuning uchun dunyo tillarini ularning psixologik xususiyatlariga ko‘ra tasniflashga urinishlar bo‘lgan. Masalan, nemis tilshunosi F.G. Fink tillarni temperamentning to‘rt turiga ko‘ra tasniflashni taklif etgan [1].

Psixolingvistikaning keyingi rivojida A.A. Leontyev asarlari muhim o‘rin tutadi [2; 3]: unda psixolingvistikaning tadqiqot obyekti barcha nutq hodisalari va nutq vaziyatlari ekani tan olinadi, tilshunoslik va psixologiya hamkorligi asoslanadi. Ferdinand de Sossyur ta’limotida lingvistik birliklar assotsiativ tahlil orqali o‘rganiladi. Eksperimental usulni lingvistikaga L.V. Shcherba kiritgan; u tilshunoslikda fan predmeti va mohiyatini aniqlashda psixologiya g‘oyasini ilgari surgan birinchi olimlardan biri hisoblanadi. Bu ishlar psixolingvistikani alohida fan sifatida o‘rganishning nazariy asosini yaratadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot nazariy xarakterga ega bo‘lib, empirik ma’lumot to‘plashni nazarda tutmaydi. Unda quyidagi usullar qo‘llanildi: (1) psixolingvistika, tilshunoslik va psixologiyaga oid ilmiy adabiyotlarni tahlil va sintez qilish; (2) turli sohalar (psixologiya, tilshunoslik, mantiq, semiotika) yondashuvlarini qiyosiy tahlil qilish; (3) tushunchalarni aniqlashtirish (obyekt, predmet, ilmiy paradigma, nutq xulq-atvori); (4) tizimli yondashuv - tilni kommunikativ, to‘plovchi va ifodali funksiyalarni bajaruvchi tizim sifatida ko‘rish; (5) analogiya va modellashtirish - temperament turlarini nutq xususiyatlari bilan bog‘lash orqali yangi atamalar tizimini taklif etish.

Tahlil va natijalar. 1. Psixolingvistikaning predmeti va obyekti. Tahlil shuni ko‘rsatdiki, psixolingvistika predmeti - til birliklari tuzilmasida ifodalangan axborot mazmuni. Inson tilida tasvirlangan nutq mavzusi ruhiy qonunlar asosida tahlil qilinadi; tahlil materiali tilshunoslik faktlaridan iborat. Til shakllarida inson psixologiyasiga oid ma’nolar o‘rganiladi, shuning uchun til jarayonlarini tushunish uchun ruhiy qonunlarni ham bilish zarur. Odamlar suhbatga kirishganda avvalo bir-birlarining psixologiyasini «tinglaydilar»; nutq sohibining ruhi uning nutqida tezda namoyon bo‘ladi. Obyekt sifatida barcha nutq hodisalari va nutq vaziyatlari tan olinadi [2].

2. Fan maqomi. Psixolingvistika tilshunoslik yoki psixologiyaning bir qismi emas; u til va uning psixologik hodisalarini o‘rganuvchi alohida, integratsiyalashgan fan. Til tizim bo‘lib, butun insoniyat orasida kommunikativ, to‘plovchi va ifodali funksiyalarni bajaradi, bunday vazifalar bilan bog‘liq muammolarni faqat bir fan doirasida o‘rganib bo‘lmaydi. Ilmiy paradigma har bir fanga xos, biroq murakkab muammolarni bitta soha qoidalari bilan hal qilib bo‘lmaydi va ikki yoki undan ortiq fan nuqtai nazaridan yondashish zarur bo‘ladi. Fanning so‘nggi yutuqlari sifatida yangi yo‘nalishlarning paydo bo‘lishi integratsiya jarayonini tezlashtirmoqda. Psixolingvistika mutaxassisi ikkala fan nazariyalarini mukammal bilishi bilan tavsiflanadi.

3. Yangi paradigmaning muammolari. Psixolingvistika inson nutq xulq-atvorining elementar mexanizmini o‘rganishni muammo sifatida ko‘taradi: nutqning fonetik tomonini yaratish va qabul qilish, semantik tomonini o‘rganish va boshqa lingvopsixologik masalalar. Nutq xulq-atvori birdaniga paydo bo‘ladigan jarayon emas: til shakllanishi bilan og‘zaki xulq-atvor ham shakllana boshlaydi va milliy an’analar, hayotiy tajriba hamda shaxslararo munosabatlar asosida rivojlanadi. Ota-ona, nazoratchi va kattalar o‘rtasidagi muloqot ham milliy an’analarga asoslanadi; shu sababli nutq bilan bog‘liq psixologik hodisalar birlamchi hisoblanadi, til psixologiyasi va xalq psixologiyasi ta’limotlari ham shu asosda paydo bo‘lgan. Yangi paradigmaning mohiyati — psixolingvistik birliklar nazariyasini til birliklari va psixologik birliklarning umumiyligiga asoslanib shakllantirishdir. Lingvopsixologiya esa, psixolingvistikaning yaqin sohasi sifatida, lingvistik faktlar tahlili orqali psixologik hodisalarni aniqlaydi; masalan, talaba va o‘qituvchi psixologiyasi ularning nutqi orqali tahlil qilinadi.

4. Lingvotemperament yo‘nalishi. F.G. Finkning tillarni temperamentning to‘rt turiga ko‘ra tasniflash g‘oyasi psixolingvistika muammolariga emas, tillarni tasniflash masalasiga tegishli va bunday tasnif uchun prinsipial asos bo‘la olmaydi. Biroq g‘oyaning yo‘nalishini o‘zgartirish mumkin: agar inson temperamentining to‘rt turi tillarning emas, nutqning psixologik xususiyatlari asosida tahlil qilinsa, psixolingvistika va lingvopsixologiya muammolari doirasi kengayadi. Shu asosda psixolingvistika terminologiyasiga lingvotemperament, lingvoxolerik, lingvosangvinik, lingvomelanxolik va lingvoflegmatik atamalarini kiritish taklif etiladi. Bu yo‘nalishda individual psixosotsiolingvistik xususiyatlarni o‘rganish fanda yangi ilmiy paradigmalar yaratadi.

5. Usullar tizimi. Psixolingvistik usullar psixologiya usullariga asoslanadi va avvalo eksperimental usullarni o‘z ichiga oladi; bulardan tashqari kuzatuv va o‘z-o‘zini kuzatish doimo qo‘llanilishi kerak. Lingvistik usullar ham foydali: F. de Sossyur tilida lingvistik birliklar assotsiativ tahlil orqali o‘rganiladi va assotsiatsiya bo‘lmasa, na psixologik, na lingvistik tahlil o‘tkazib bo‘lmaydi. Eksperimentlar - eng obyektiv an’anaviy usul va turli assotsiativ usullar bilan to‘ldiriladi. Har bir usulda natijalarni qayta ishlash va umumlashtirish muammosi yuzaga keladi, ishonchli natija esa solishtirma tahlilni talab qiladi. Shu sababli turli eksperimental usullarni qo‘llash va natijalarni solishtirish zarur (L.V. Saxarniy).

Muhokama. Natijalar psixolingvistikaning mustaqil fan ekanini tasdiqlovchi bir necha dalilga tayanadi. Birinchidan, uning obyekti (nutq hodisalari va vaziyatlari) va predmeti (til birliklarida ifodalangan axborotning psixologik mazmuni) alohida shakllangan, shuning uchun Akishina ta’kidlagan «obyektning noaniqligi» [1] muammosi integratsiya orqali hal bo‘ladi: obyekt psixologiya yoki tilshunoslikka qisqartirilmaydi, ikkala fanning umumiy maydonida turadi.

Ikkinchidan, Fink g‘oyasini tanqidiy qayta ko‘rib chiqish psixolingvistika va tillar tipologiyasi o‘rtasidagi chegarani aniq belgilashga imkon beradi. Tillarni temperament bo‘yicha tasniflash tilshunoslik tipologiyasi masalasi, nutq egasining temperamentini nutq orqali o‘rganish esa psixolingvistika masalasidir. Taklif etilgan atamalar («lingvoxolerik» va b.) hozircha ishchi xarakterga ega: ularni asoslash uchun eksperimental tekshirish (masalan, nutq tempi,

leksik tanlov, sintaktik murakkablik va emotsional leksika ko‘rsatkichlarini temperament testlari bilan solishtirish) talab etiladi. Maqolada bunday empirik ma’lumot keltirilmaydi.

Uchinchidan, usullar tizimi psixologik (eksperiment, kuzatuv, o‘z-o‘zini kuzatish) va lingvistik (assotsiativ, qiyosiy tahlil) komponentlarni birlashtiradi; bu fan integratsiyalashgan ekanini ko‘rsatadi. Assotsiatsiyaning rolini ta’kidlash o‘rinli: tasavvur shakllanishi uchun shaxsda assotsiativ idrok bo‘lishi kerak, verbal va noverbal vositalar esa shu tasavvurlar ta’sirida paydo bo‘ladi. Qiyosiy tahlil o‘tmishda shakllangan xususiyat bilan keyinchalik shakllangan boshqa xususiyat o‘rtasidagi o‘xshashlik va farqlarga asoslanadi, bu inson xotirasida yangi birlikni - tasavvurni hosil qiladi. Psixolingvistik birliklarning fundamental asosi semiotika nazariyalaridan kelib chiqadi.

To‘rtinchidan, L.V. Shcherba g‘oyalariga ko‘ra tadqiqot texnologiyasida tilga xos modul bo‘lsa lingvistik tajribalar, nutq faoliyati bo‘lsa psixolingvistik tajribalar qo‘llanilishi kerak; shuningdek, tilning shakllanish jarayonini o‘rganuvchi shakllantiruvchi tajribalar ham psixolingvistik metodologiyaga kiradi.

Cheklovlar. Maqola nazariy tahlilga asoslangan; taklif etilgan lingvotemperament yo‘nalishi eksperimental tasdiqlanmagan va keyingi tadqiqotlarni talab etadi. Shuningdek, psixolingvistikaning rus va o‘zbek tilshunosligidagi hozirgi nazariy asoslarini to‘liq qamrab olish uchun adabiyot bazasini kengaytirish maqsadga muvofiq.

Xulosa. 1.Psixolingvistika yangi yo‘nalish, bir nechta fanlarning obyektiv qonunlariga bo‘ysunuvchi, til birliklarini tashkil etuvchi idrok, tasavvur, fikrlash va boshqa jarayonlarni o‘rganuvchi mustaqil, integratsiyalashgan fan sifatida tan olinishi kerak.

2. U nutq jarayonlarini, nutqni idrok etish, shakllanish va tilga oid jihatlar hamda munosabatlarni o‘rganadi; til gapiradigan, tinglaydigan, yozadigan va o‘qiydigan shaxsning ichki olamida sodir bo‘ladigan vaziyat, hodisa va jarayonlar nuqtai nazaridan ko‘riladi.

3. Psixolingvistika «o‘lik» yoki sun’iy tillar bilan emas, tabiiy, tirik ijtimoiy asosga ega tillar bilan shug‘ullanadi; shu sababli til, nutq, muloqot va kognitiv jarayonlarga oid xususiyatlarni o‘rganadi, bu uning amaliy mohiyatini belgilaydi.

4. Temperament turlarini nutq asosida o‘rganish uchun «lingvotemperament» yo‘nalishi va unga oid atamalar taklif etildi; ularni eksperimental tekshirish keyingi tadqiqotlar vazifasi.

5. Psixolingvistik usullar tizimi eksperiment, kuzatuv va o‘z-o‘zini kuzatish, assotsiativ va qiyosiy tahlildan iborat; ishonchli natija uchun turli usullarni qo‘llash va natijalarni solishtirish zarur.

ADABIYOTLAR

1. Акишина А.А. Пособие по курсу «Введение в языкознание». — М., 1969.
2. Леонтьев А.А. Языкознание и психология. — М.: Наука, 1966.
3. Леонтьев А.А. Психолингвистика. — Л.: Наука, 1967.
4. Nurmonov A., Iskandarova Sh. Umumiy tilshunoslik. — Andijon, 2007.
5. Демьянков В.З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода // Вопросы языкознания. — 1994. — № 4.
6. Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. — М.: Наука, 1982.